

Мокеева А.М.

ОТЫРАРДЫН БААТЫРЛАРЫ

Мокеева А.М.

ГЕРОИ ОТПАРА

A.M. Mokeeva

HEROS OF OTRARS

УДК: 82:894.341:894.342(04)

Макалада Отырар шаар тууралуу М. Шахановдун айтуусу боюнча жазылган. Ошондой эле Отырар шаарынын баатырлары жөнүндө кыскача баяндама берилген.

В статье описывается город Отырар со слов М. Шаханова. А также дается краткий рассказ о героях города Отырар.

The article describes the town with the words Otyrar M. Shakhanova. As well as a brief story about the heroes of the city Otyrar.

Чынгызхан Отырар шаарын өрттөп, күлүн көккө сапырып жибергендиги жөнүндө Шаханов тогуз жашында өз атасынан уккан. Отырардын адамдары шаарды коргоо үчүн жан аябай салгылашкан экен. Кармаш алты айга созулган. Каардуу Чынгызхан шаарда бир да эркек аттуу калбасын деп буйрук берген. Айткандай эле бир гана чыккынчы жүзү карадан башка Отырардын эркектеринин бардыгы ойрон кылынган. Отырар окуясын уккан кезимде, - дейт Шаханов, - менин көз алдымда эр жүрөк Каирхандын элеси тартыла түшкөндөй болду.

Ошентип, атам мага балалык чагынан бери эл-жер жөнүндө көп айтып, тарбия-таалим берип келген. Отырарды коргоочулар тууралуу ал абдан толкунданып сүйлөр эле: "Отцовские принципы, которых он придерживался, стали и для меня неизменным правилом".

1992-жылы Шаханов эл менен жолугуш үчүн Отырарга барат. Алар аны абдан кызуу күтүп алышат. Бул окуяга, - дейт ал, - мен аябай толкундандым, ал менин эсимден эч качан чыкмак эмес. Эл: "Сен кайда жүрбөгүң, кандай окуяга кабылбагың, өз жериңдин ыйык касиети колдосун" деп бата беришти. Кийин Отырарга Шаханов монгол космонавты Гуррагчаны ээрчитип барат. Ал талкаланган шаардын калдыктарын кыдырып көрүп, Чынгызхандын жырткычтыгына аябай ачууланат. Ошентип, бир улуттун эки адамы: бирөө - баскынчы деспот, экинчиси - ааламды изилдөөчү космонавт, экөө карама-каршы позицияда турушкан.

Чынгызхандын жырткычтыгы жөнүндө эл арасында көп сөздөр, икаялар айтылып калган. Анын бир катар мисалдарын Шаханов эскерип өтөт. Анын желдеттери кош бойлуу аялдардын ичин жарып, ичиндеги наристесин шишке сайып ыргытышкан. Өрттөнгөн үйлөрдүн күлүн көккө сапырышкан. Жеке эле Отырар эмес, Сыр

дарыяны жакалаган кырдан ашык шаар Чынгызхандын жортуулунда жок кылынган.

Отырар шаарынын баатырларын Шаханов өзгөчө шыктануу менен эскерет: "Священная земля наших отцов будет жить и расцветать без нас, а вот нам, духу нашему, без нее никогда не взлетать высоко".

Тарыхый инсандар тууралуу сөз баштап, Шаханов Никола Макиавеллинин "Государь" ("Өкүмдар") деген китебин эскерет. Анда мамлекетти башкаруунун эки жолун көрсөтүптүр. Биринчиси - мыйзам жолу менен, экинчиси - күч жана зордук менен. Биринчи жол - адам баласына, экинчи - айбанга таандык. Эгер сен ийгиликке жетишем десен, - дептир ал, - эки жолду бириктире бил, акыл-эстүүлөрдү мыйзамды сыйлоого үйрөт да, акмактарга күч колдон. Мындан башка жол жок. Бийлик ээси арстандай айбаттуу, түлкүдөй амалдуу болууга тийиш. Биринчиси - сырткы, экинчиси - ички душмандар менен күрөшүү үчүн керек.

Шаханов дагы мындай бир мисалга кайрылат. Акылман Наршахи айтыптыр: "Элиң кара нан жесе, кара нан жеп, бал татса, сен да ошенткин. Эгерде сен таттуу тамак ичип, элиң каткан нан менен тамактанса, анда ырк кеткени ошол".

Чынгызхандын көп зулумдуктарынын бири өз уулун киши жалдап өлтүрткөнү. Ушуга байланыштуу "Аксак кулан" деген уламышты эскерет. Жуучунун апасы колго түшүп кетип, кийин куткарылып келген аял экен, ошон үчүн Чынгызхан аны өзүнөн алысыраак кармап, ишенбей жүрүптүр. Бирок, төрт уулунун ичинен Жуучу абдан тың чыгыптыр. Хан "ичтен чыккан ийри жыланды" өз колу менен өлтүрүүгө дити барбай, "жайлагын" деп артынан киши аңдытып коет. Бир жолу мергенчиликке чыгып, анын кызыгына батып, аксак куландын артынан сая түшкөн Жуучуну алиги аңдып жүргөн тыңчы атып өлтүрөт. Баласынын мерт болгонун угуп, Чынгызхан бул окуяны эч кимге билгизбегиле, эгер билинчү болсо, ошол айткан кишинин оозуна коргошун куюп өлтүрөм деген жарлык чыгарат. Ошондо бир жаш ырчы каган отурган үйгө кирип, сыртынан кайгырымыш болуп отурган өкүмдарга "Аксак кулан - Жуучу хан" деген күүнү боздотуп созуп, муну менен Чынгызхан өз баласын өлтүрткөнүн туюнтат. Ошондо ал "муну алып барып оозуна коргошун куйгула" деп буюрат. Анда ырчы: "Балаңыздын өлгөнүн угузган мен эмес, менин домбурам. Коргошунду ошого кую

керек" дейт. Сөзгө жыгылган Чынгызхан музыкантты жазалай албай калат.

Казакстандын Улуу тоо аймагында Жуучухандын мүрзөсү сакталып калган. Ал эми калган үч уулунун (Төлө, Угедей, Чагатай) жана Чынгызхандын да кайда көмүлгөнү белгисиз экен.

Казактын үч жүзүнүн башын бириктирген Абылай хандын атын эл сыймык менен эскеришет. Анын жанында акыл-кеңешчиси катары атактуу Букар ырчы жүргөн. "Ханда кырк кишинин акылы бар" деген накыл сөз бекеринен айтылбаган чыгар, анткени, адилеттүү хандар калайык-калк менен камыр-жумур жашап, алар үчүн кам көргөн.

Шаханов кыргыздардан Курманжан датка ошондой кадырман адамдардын бири болгондугун эскерет. Ал күйөөсү Алымбек датка менен отуз беш жыл жашап, беш уулдуу болуптур. Улуусу - Абдылдабек, эң кичүүсү - Камчыбек. Алымбек датка Кокондун беги Кудаяр хан аркылуу өлтүрүлүп, Алай эли элүү эки жаштагы Курманжанды башкаруучу кылып шайлап алышат. Ошол тушта кыргыздар Кокон менен Россиянын кош эзүүсүнүн астында онтоп жаткан. 1864-жылы Саид Музаффар (Бухара эмири) Курманжанды датка деп атайт, бул генерал наамына тете келет. 1889-жылы согуштук географ Г.Н.Таубе Казань шаарында "Алай ханышасы" деген китеп чыгарат.

Датка Түркстан генерал-губернатору Фон-Кауфманга жүгүнүп, кошомат кылбай, өзүнүн кадыр-баркын түшүрбөй мамиле кылган. Кичүү баласы Камчыбекти Ошто өзүн каратып туруп, дарга асып жибергенде да, ал бийликке кол куушурбайт. Аны бошотуп алыш үчүн бүткүл Алайды көтөрүп чыкса деле болмок, бирок, анда кан төгүлүп кетмек. Ошон үчүн Курманжан колонизаторго каршы согуш ачпайт, кайгысын ичине батырып, баласы асылып жатканда көз ирмемей тике карап турат.

М.Шахановдун Отырар шаары жөнүндө өтө кайгырып айткан сөздөрүнүн маани-маңызын туура түшүнгөн Ч.Айтматов Ата-Мекен жөнүндө төмөндөгүдөй сөздөрүн кошумчалайт: "Мы связаны с отчей землей бесчисленными невидимыми нитями. Я полностью присоединяюсь к твоему мнению, что у каждого человека, помимо собственной матери, должны быть еще четыре матери-святыни. Родная земля - наивеличайшая из них... Священная земля наших отцов будет жить и расцветать без нас, а вот нам, духу нашему, без нее никогда не взлетать высоко!".

М.Шаханов бала кезинен Отырар шаары тууралуу көп тарыхый сөздөр, аңгемелерди угуп жүрүп, анын жүрөгүнүн терең жеринде ушул тема уялап келген. Эр жетип, жазуучулукту кесип кылгандан кийин ал тууралуу ыр менен драма жаратууга жетишкен.

М.Шаханов өзүнүн бул чыгармасында Чынгызхандын ашкере зөөкүр - деспоттугун жана ага каршы турган Отырар шаарын коргоочулардын эр жүрөк иштерин даңазалаган. Отырар

шаарын кыйратып, анын күлүн көккө сапырган Чынгызхан тууралуу көп эле жазылган. М.Шаханов ошол тарыхый фактыга негизденип, "Тайна, унесенная Чингизханом" аттуу тарыхый драмасында Отырардын ханы Каирхандын, даңазалуу дарыгер Айбардын, анын аялы майтарылбас эрктүү, ар-намысы күчтүү Акеркенин ачык, даана образдарын жаратып берүүгө жетишкен.

Чынгызхандын басып алган жерлеринде көп эле тукум калтырганы белгилүү. Алардын небере-чеберелери азыр да жашап жатканы чындык. Казактын атактуу адамдарынын бир тобу Чынгызхандын тукумуна барып кошулат. Бирок, бул кан ичкич-деспотту актоого жеңилдик бербейт. Ал тарыхта кандай болсо, ошондой калууга тийиш.

Эгерде жер жүзүн чапкан баскынчыны актоого карата аракеттер болсо (андай көз караштар да бар экен), анда мындай окуялар дагы да кайталана бериши мүмкүн. Чынгызхан өзүнүн жасаган кылмышынын терс экендигине толук баамы жетпей мындай деген экен: "Я совершил много жестокостей и убил бесчисленное множество людей, не зная справедливо ли это...".

Азыркы көз караш боюнча Чынгызхандын жасаган мыкаачылык иштери өтө катуу айыпталууга татыктуу.

Ал тууралуу көп эле чыгармалар жазылган. Мына ошолордун ичинде азыркы мезгилдеги казактын улуу жазуучуларынын бири М.Шахановдун жараткан "Тайна, унесенная Чингизханом" ("Чынгызхандын пенделик купуясы") аттуу драма 2002-жылы Алматы шаарында "Арыс" аттуу басмадан жарык көргөн жана ал "Космоформула карающей памяти" деген китебине кирген. Анын аннотациясында мындай деген маалыматтар берилген: "Бир катар өлкөлөрдө ошол чыгарма боюнча спектаклдер коюлуп, Украинада эки сериялуу телефильм тартылган. Ал эми Чынгызхандын образы боюнча Казакстанда чоң дискуссия жүрүп, бир жарым жылдын ичинде ага 25 газета, журналдар катышкан. Мындай окуя мурда эч качан болбогон. Талкууда Чынгызханды айыптагандар да, мактагандар да чыккан". Демек, Чынгызхан темасынын актуалдуулугу анын бүгүнкү күн менен байланыштуулугунда. М.Шаханов ага бекеринен кайрылып отурган жок, анткени, мындай баскынчы-деспоттор дагы да жаралбаш үчүн анын чыныгы жүзүн ачкан чыгармаларды жаратууну эч качан токтотпоо керек.

* * *

"Чынгызхандын пенделик купуясы" аттуу чыгарма драмалык текке кирет, бирок, анын классикалык формасынан бир катар айырмачылыктары бар. Алсак, анда сахна, көрүнүштөр, ремаркалар сыяктуу традициялуу кабыл алынган формалар жок. Анын ордуна диалогдордун арасына, мисалы, "Игнорирование чужой боли", "Насильные замужества", "Осязание собственной беды", "Эхо благородной крови", "Неравный

поединок", "Смерть Айбара", "Гетера, победившая Сократа", "Золотой запас страны", "Формула исторической памяти" деген темалар коюлуп, ошолорго ылайыктуу окуялар өнүктүрүлөт. Композициялык курулуштагы дагы бир өзгөчөлүк каармандар арбактар менен жолугушуп, алар менен кадимкидей маектешет.

Бул чыгарманы драма-поэма деп атасак, анын жанрдык табиятына туура келет. Ал поэзияга жакын жорго сөз менен жазылган.

Классикалык драмалык текте кабыл алынып калган дагы бир өзгөчөлүк каармандын жаш курагы мында көрсөтүлбөйт. Анын ордуна деталдык портреттик мүнөздөмөлөр берилет:

Чынгызхан - башкалардын кайгы-капасы менен эсептешпеген баскынчы, миллиондогон күнөөсүз адамдардын канын төккөн мыкаачы.

Каирхан - дүйнөгө экинчи Аристотелди - Абунасыр аль-Фарабини тартуу кылган Отырардын даңктуу ханы. Ал "Өлкөнүн өнүгүшү анын рухий-интеллектуалдык деңгээлин аныктаган улуу адамдары менен өлчөнөт" деген.

Айбар - акын жана окумуштуу, биринчи жолу айыкпас оорунун дарысын дүйнөгө тартуулаган адам.

Акерке - Айбардын аялы, Каирхандын карындашы. Ал өзүнүн аялдык бийик ар-намысын коргоо менен күйөөсү Айбарга берилгендигин далилдеп, Чынгызханды басынткан инсан.

Тебай - он бешинчи муундан Чынгызханга кошулган анын түпкү атасы - жан-дүйнөсү жаркын, таза кандуу адам.

Эсугей - Чынгызхандын атасы, боржигин уруусунун башчысы. Ал жаш кезинде өзүнүн душмандарынын колунан өлүм таап, мына ошол окуя Чынгызхандын тирандык мүнөзүнүн ойгонушуна түрткү болгон.

Боргэ - Чынгызхандын улуу аялы. Жаш кезинде аны аябай берилип сүйгөн. Карыганда анын мыкаачылык кылыктары үчүн каргай баштаган.

Эпизоддордо: Оэлун - тирандын апасы,
Тэмүлун - анын карындашы,
Сократ - байыркы грек философу.

Каармандарды тааныштырып өткөн соң "Пролог ордуна" деп аталган Чынгызхандын монологу берилет. Ал боз үйдө жалгыз отурат. Анан атасы Эсугейдин арбагы менен сүйлөшөт.

Чынгызхан. Ата, сен мени эмнеге эрте жетим калтырдың? Мен ошого өмүр бою капамын.

Арбак. Токто, Тэмүжин сен энеңдин жатынынан колуна кан уучтап түшкөндө эле, (бул мотив илгертен оозеки чыгармачылыкта орун алып келген) мен сенден түнүлгөнмүн. Сенин акыры жүрүп кан ичкич болоорунду алдына ала сезгем. Мына, эми сен өзүңдүн да, өзгөнүн да жоосун жеңип, минтип даңкың таш жарып отурат.

Чынгызхан. Мында сенин да эмгегиң бар, ата, анткени, мен сегиз жашка келгенде эле сен мага эки айбанаттын эрдиги тууралуу сөз салып берген элең. Мен ошолорду дайым эстейм. Мен душмандарымды да ошол эки айбанат колдонгон ыкма менен жеңип жүрөм - деп карышкыр тууралуу икаасын эсине салат. Адамдар карышкырга аңчылык кылганда капканга байланган чынжырды жерге казыкты житире кагып байлап койсо, көк жал өз бутун өзү кырча тиштеп бошонуп кетип жүргөндүктөн, башка амал колдоно башташкан. Мисалы, капканга орточо салмактагы оор бир нерсе байлап койсо, кашабаң аны сүйрөп алыска кете албай, ошол чөйрөдө айласыз тура берет. Ал да ошондой митайым айла-амалдарды колдонуп, жер жүзүндөгү көп өлкөлөрдү басып алагынын айтып мактанат.

Эсугей Темүжин бала кезинде андагы өтө каардуу кара мүртөздүк мүнөз бар экенин анын иниси Бектерди бир болбогон шылтоо менен өлтүрүп койгон фактысы менен далилдейт. Ошентип, өзүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн адамдарды аесуз кырганы анын жүрөгүн аябай оорутканын айтып, анан апасы менен 13 жашар карындашын зордоп күйөөгө узатканын эсине салат.

Зордоп күйөөгө узатуу

Он эки кабат боз үйдө Чынгызхан апасы Оэлун экөө отурушат. Чынгызхан апасына менин жеңишимди камсыз кылыш үчүн сен душмандар тарабына өтүп, аларды мен тарапка акырындап тартасың. Он үч жаштагы карындашымды кол башчы Чохас-каганга берем дейт. Кыз карыган адамга турмушка чыгууга аябай каршы болот. Чынгызхан аны тил албагандыгы үчүн катуу сабайт. Кыз агасына жалынат: "Мени ошол өлөсөлүү чалга бергенден көрө, өзүңдүн эле бир жаман чороңо баш байлоо кылып койсоң боло". Чынгызхан ага макул эмес. Көрсө, кыз душман тарабына өтүп, ал жактагы маалыматтарды бул жакка жеткирип туруш керек экен, мындайча айтканда, шпиондук жумушка дайындалыптыр.

Рецензент: к.филол.н. Сыдыков Н.